

על שום מה נאלמו המלאכים?

בין חקר תולדות האידיאות לחקר תולדות המימרה

הרב ד"ר דוד הנשקה

א

במאמרו "שירת המלאכים"¹ רואה פרופ' ש' רוזנברג במדרש הידוע "מעשה ידי טובעין בים ואתם אומרים שירה?!" ביטוי ל"הומניזם תיאולוגי" של חז"ל. זאת, על-פי צורתו של המדרש בהופעתו בבבלי² ("מעשה ידי"=המצרים), שלא כמשמעו במקבילות³ ("מעשה ידי"=ישראל). ברם, הואיל ו"יש לאמת ההיסטורית חשיבות אף בעידן מפותק זה של היסטוריונים חדשים" (רוזנברג, עמ' 27-28), דומה שראוי להעיר על הבעיה המיתודית הניכרת לאורך מאמרו של רוזנברג: דומה שהוחמצה כאן ההבחנה בין תולדות הרעיון ההומניסטי במשנת חז"ל לתולדות פרשנותה של המימרה הנידונה כשלעצמה.

התיזה שרוזנברג משתדל לבסס לאורך דבריו, כי ההומניזם המתגלה במימרה בנוסחה הבבלי אופייני לאמוראי ארץ ישראל שלהם היא מיוחסת, ומקורו כבר תנאי - אין לה ולא כלום עם פרשנותה של המימרה. שכן הרעיון הגלום במדרש - כצורתו שבמקבילות, ולא כהקשרו הבבלי - שהקב"ה מנע את שירת המלאכים שעה **שעמו ישראל** מצוי בצורה (המצרים מאחור והים מלפנים), רעיון זה אינו שולל ואינו מחייב

1 ש' רוזנברג, "שירת המלאכים", **אקדמות**, ה' (אלול תשנ"ח), עמ' 25-34.

2 ראה להלן, ראש סעיף ג'.

3 ראה להלן, הע' 7-11, 14.

את ההומניזם האמור: מדרש זה עוסק בפשטות בעניין אחר.⁴ עובדה פשוטה זו, בגדר "עובדות ברורות מעצמן" (רוזנברג, פתיחת מאמרו), מאפשרת לגשת עתה לניתוח המימרה מתוכה, הן על-פי הקשרה הבבלי והן על-פי מקבילותיה; אך קיומו המסתבר של ה"הומניזם התיאולוגי" אינו עניין לכאן.

ב

רוזנברג מצביע על "היינימן" כמי שהעמיד על משניותה של צורת המדרש הבבלי; אך כבר קדם לו הרב רמ"מ כשר:⁵ על יסוד המקבילות, המחליפות "מעשה ידי" שבבבלי ללשונות "בניי" או "לגיונותי",⁶ הסיק הרב כשר שהמדרש במשמעו המקורי אכן עסק במניעת שירת המלאכים בשל צרתם של ישראל, ולא בשל טביעת המצרים.⁷ מדובר אפוא "בשעה שהיו ישראל חונים על הים",¹⁰ וטביעת המצרים עדיין לא אירעה כלל.

4 רוזנברג חש כנראה בדבר בכתבו (עמ' 27): "למקורות הארץ-ישראליים היה, כך ניתן לשער, נוסח אחר הבא (?) לידי ביטוי דווקא לשמחה על מפלתם של הרשעים". קשה להבין את הצורך בהשערה זו, אם לא כדי לייחס למדרש שבמקבילות עמדה שלילית בעניין ה"הומניזם"; אלא שאותו "נוסח אחר" הרי אינו קיים כל עיקר. [אגב: כדי למצוא ביטויים בוטים של שמחה שלמה על טביעת המצרים אין צורך אלא להציץ בשירת הים].

5 "היינימן, **אגדות ותולדותיהן**, ירושלים 1974, עמ' 175-179.

6 **תורה שלמה**, י"ד, ניו-יורק תשי"א, עמ' ס"ג אות קכ"ו. היינימן, שם, עמ' 241, הע' 47, כבר ציין לו.

7 **תנחומא**, (בוכר), בשלח, י"ג: "ישראל היו נתונים בצרה בים, באו מלאכי השרת לקלס להקב"ה, נוף בהם; אמר להם הקב"ה: בני נתונים בצרה, ואתם מקלסין לפני?!"

8 **שמות רבה**, כ"ג, ז': "אמר ר' יוחנן: בקשו המלאכים לומר שירה באותה הלילה שעברו ישראל את הים, ולא הניחם הקב"ה; אמר להם: **לגיונותי** נתונים בצרה, ואתם אומרים לפני שירה?!"

9 וכבר ציין רמ"מ כשר שם, שכך מפורש בפרקי דר' אליעזר (שאיחורו נותן לראות בדבריו פרשנות של מדרשנו), פרק מ"ב, (מהדורת רד"ל), צ"ח, ע"ב: "וראו העליונים **בצרתן של ישראל כל הלילה**, ולא נתנו שבח והודאה ליוצרים". וראה רד"ל שם, הע' כ'. וכבר ציין בעל **בגדי ישע** לשלחן ערוך אורח חיים, פראג תקל"ו, סי' ת"צ, סע' ז', שכך מבואר גם בזהר, תרומה, ק"ע, ע"ב: "דתנינן מאי דכתיב ולא קרב זה אל זה כל הלילה? מלמד דאתו מלאכי עלאי לשבחה **בהוא ליליא** קמי קב"ה, אמר לון: וכי (ס"א: **בני**) עובדי ידי טבעין בימא ואתון משבחון קמאי?!" מיד ולא קרב זה אל זה כל הלילה. מה כתיב ויהי באשמרת הבקר - אשגח קב"ה בזכותא דאברהם דאקדים בצפרא למעבד רעותיה דמאריה, כדכתיב וישכם אברהם בבקר, כדין אהדר ימא וערקו מיין קמייהו דישראל" וכו'.

10 **תנחומא**, שם. בגרסת המדרש שבסנהדרין, ל"ט, ע"ב, ("באותה שעה בקשו מלאכי השרת" וכו'), נוסף בכ"י תימני (יד הרב הרצוג): באותה שעה **שטבעו מצרים בים**. והיא גרסה יחידאית, נגד שאר כל העדים (אף התימניים; ראה **מדרש הגדול** לשמות, י"ד, כ', (מהד' מרגליות), עמ' ע"ר, ואגדת **אסתר**, (מהדורת בוכר), ב', ע"א, שכידוע אינו אלא מדרש הגדול לאסתר), ואינה אלא תוספת ביאור. תודתי לרב י' הוטנר, מנהל מכון התלמוד הישראלי

"מעשה ידי טובעין בים" הם אפוא ישראל, ההולכים עתה לטבוע על כרחם בים.¹¹ מה ראו אפוא המלאכים לשיר שירה? הווה אומר: לא לקילוס הישועה (שלא אירעה), אלא לשם מילוי תפקידם הקבוע של המלאכים, לשיר במרום לפני בוראם.¹² נזיפת הקב"ה במלאכים משמעה אפוא שהקב"ה אינו מקבל ניתוק בין השמים לארץ: בשעה שבארץ מתחוללת קטסטרופה, אי אפשר שבמרום תימשך לה האידיליה המלאכית.¹³ הבנה זו מתאשרת גם ממקבילה נוספת, שאינה מוסרת את גוף מדרשנו כשאר המקבילות, אך מאידך ממקמת את רעיונו במסגרת רחבה יותר:

אמר ריש לקיש: בשלשה מקומות בקשו מלאכי השרת לומר שירה לפני הקב"ה ולא הניחן, ואלו הן: בדור המבול ובים ובחורבן בית המקדש.
בדור המבול מה כתיב? 'ויאמר ד' לא ידון רוחי באדם לעולם',
בים כתיב 'ולא קרב זה אל זה כל הלילה',
ובחורבן בית המקדש כתיב 'על כן אמרתי שעו מני אמרר בבכי' וכו'.¹⁴

ריש לקיש¹⁵ נוקט לשונו של מדרשנו, הן בפתיחתו והן במקור שהביא לעניין הים; אך המסגרת שלתוכה הוכנס כאן מדרשנו ללמד יצאה: המלאכים אינם שרים לרגל ישועה,

השלם שליד הרב הרצוג בירושלם ת"ו, על השימוש באוצר חילופי הנוסח המסודר במכון לכל הבבלי, כאן ולהלן.

11 כבר ציין רמ"מ כשר שם למכילתא, מסכתא דויהי בשלח, פרשה ה', (מהדורת הורוביץ-רבין) עמ' 106: "אמר המקום למשה: 'ידי טובע בים', והים סוגר ושונא רודף, ואתה עומד ומרבה בתפילה"? ! והשווה ללשון שם, פרשה ג', עמ' 97: "ר' אליעזר אומר: אמר הקב"ה למשה: משה, בני נתונים בצרה, הים סוגר ושונא רודף, ואתה עומד ומרבה בתפילה"? ! ללשון "מעשה ידי" ראה להלן.

12 ולא כרמ"מ כשר שם שנדחק הרבה, אלא כמהרז"ו בביאורו לשמות רבה שם וכרד"ל לפרקי דר' אליעזר שם. על שירת המלאכים הקבועה ללילה דווקא, ראה, לדוגמה, במימרת ריש לקיש שבחגיגה, י"ב, ע"ב: "מעון - שבו כיתות של מלאכי השרת שאומרות שירה בלילה וחשות ביום, מפני כבודן של ישראל". (ריש לקיש הוא בעל המקבילה המובאת להלן ליד הע' 14). וכך גם במדרש תהלים, מזמור י"ט: "כשהמלאכים מקלסין להקב"ה ב'קדוש' היה יודע שהוא יום, וכשמקלסין אותו ב'ברוך' היה יודע שהוא לילה" (והשווה מסכת היכלות, מהדורה סינופטית של ק' הרמן, טיבינגן 1994, עמ' 60* - 61*, וראה מושב זקנים, לשמות, י"ד, כ'). מרוזנברג, עמ' 29, הע' 11, המבקש לכפור בשירת המלאכים שבלילה, נתעלמו כנראה מימרות אלה לפי שעה. וראה גם (מלבד פרקי דר' אליעזר והזוהר דלעיל, הע' 9) זוהר, תרומה, קע"ג, ע"ב: "תלת אשמורות אינן בליליא, לקבליהן תלת משריין דקא מתפלגי לשבחה לקב"ה", וראה פירוש הסולם שם. וראה הערה הבאה.

13 תוכנו זה של המדרש הוא שנותן כי מצטרף הוא בודאי לשיטות המכירות בשירת המלאכים בלילה (ראה הערה קודמת), ולא כמדרשים שהביא רוזנברג שם, הסבורים ששירת המלאכים באה רק בעקבות זו של ישראל: כל עצמו של מדרשנו בא להציג את המלאכים כמנותקים בשירתם מן המתחולל על הארץ דרך כלל, אלא שלעת אשר כזו אין הקב"ה מאפשר ניתוק זה.

14 פתיחתא דאיכה רבה, כ"ד. מקבילה זו צוינה כבר ביפה עינים, לסנהדרין, ל"ט, ע"ב.

15 אילו קיבלנו את נוסח הדפוס במגילה, י', ע"ב, כאילו ר' יוחנן הוא בעל מדרשנו, הרי היה מדובר כאן בתלמידו-חברו. אלא שלהלן הע' 28, 30 יתבאר, שלגרסת ר' יוחנן אין כלל יסוד בכתבי היד, כשם שגרסת ר' אלעזר בתשובת התלמוד אין לה יסוד אלא בדפוס. תמוה

שהרי זו אינה קיימת כלל במבול ובחורבן הבית; מגמת שירתם היא להמשיך בשגרה המלאכית שבעליונים - מתוך התעלמות מן המתחולל בתחתונים. והוא שלא הניחם הקב"ה. וברי שאין מקום להנגדה זו בין השירה שברקיע לחורבן שבארץ - על רקע קריעת ים סוף: כאן אין המלאכים מתנכרים לנעשה בארץ, אלא אדרבה, משתפים עצמם בשמחת הישועה של ישראל. על כרחך, מסגרת הזמן של שירת המלאכים בים היא אמנם בשעה שחנו ישראל על הים, קודם הישועה: כאן אכן קיימת במלואה ההנגדה המבוקשת בין הצרה שלמטה לשירה שלמעלה.¹⁶

לראיות מן המקבילות הוסיף הרד"ל¹⁷ ראייה ברורה מגוף המדרש, אף בצורתו הבבלית. הרי כל עצמו שלמדרש לא הוצע אלא כעולה מן הכתוב "ולא קרב זה אל זה כל הלילה", שרמז לו לדרשן לכתוב "וקרא זה אל זה ואמר", העוסק בשירת המלאכים.¹⁸ אילו עסק המדרש בשעת הישועה, שלא אירעה כל הלילה, אלא דווקא למחרת בבוקר, אין אפוא למדרש כל נקודת מוצא לפתוח למדרשו פתח כלשהו.¹⁹

אלא שראיה מכריעה זו מחזירתנו למדרש בהקשרו הבבלי. שהרי הבבלי הביא מדרש זה כדי להוכיח הימנו, שהקב"ה אינו שש במפלתן של רשעים; ולראיה זו אין מובן

שרונוברג, הדן בעמ' 26 ואילך בשאלת בעל הדרשה, ונוטה לגרסת ר' יוחנן, אינו מזכיר עובדה זו. במיוחד יש להעיר על ההנגדה שעורך רונברג (עמ' 33) בין שיטת מדרשנו למימרת ר' יהודה בריה דר' שמעון בן פזי **בברכות**, ט', סע"ב: "מאה ושלוש פרשיות אמר דוד ולא אמר 'הללויה' עד שראה במפלתן של רשעים" וכו'. שהרי מימרה אחרונה זו הובאה **בויקרא רבה**, פרשה ד', (מהדורת מרגליות) עמ' צ"ה - מפי ר' שמואל בר נחמני בשם ר' נתן ("כ"ה בכל הנוסחאות, והוא קיצור של יונתן", מרגליות שם), והוא הרי בעל מדרשנו לפי עיקר הנוסח! אילו היה צורך, היתה בכך קצת ראייה נוספת למשמעותו המקורית של מדרשנו, שאין בו עיסוק במפלתם של רשעים.

16 לדעת רונברג, עמ' 33, אף שמניעת השירה בחורבן היא בשל סבלם של ישראל, "נראים הדברים שבדור המבול ובים מתייחסת השתקה זאת לסבלם של הגויים והרשעים". סתם ולא פירש כיצד נראים הדברים כן באשר לים, אך העיקר הוחמץ מכל מקום, כמתבאר בפנים.

17 לעיל, הע' 9. וראה גם: היינימן, עמ' 178; רב"ז בנדיקט, **אסופת מאמרים**, ירושלם תשנ"ד, עמ' כ"ח; E. Segal, *The Babylonian Esther Midrash*, I, Atlanta 1994, p. 83. (הדברים נדפסו קודם לכן בעברית, במאמרו "הפתיחתא בבבל", **תרביץ**, נ"ד [תשמ"ה], עמ' 188 ואילך).

18 קשה להבין את טענת רונברג, עמ' 28 הע' 11, ש"הפסוק 'וקרא זה אל זה ואמר' התפרש לא לשירה, אלא לבקשת רשות זה מזה" וכו'. הרי הדברים מפורשים במדרשנו: "בקשו המלאכים לומר **שירה** לפני הקב"ה... אמר להם הקב"ה... ואתם אומרים **שירה** לפני? הדא הוא דכתיב ולא קרב זה אל זה כל הלילה כמה דתימא **וקרא זה אל זה ואמר**" (**שמות רבה**, שם, וכיו"ב במקבילות). לדעתו של דרשן זה אין אפוא כל ספק שהכתוב עוסק בשירת המלאכים; ואפילו קיימים מדרשים שונים - גברא אגברא קארמית?

19 אין כאן אפוא "דקדוק מופרז בדרשת הכתובים" כדברי רונברג שם, כי מדובר בעצם נקודת המוצא של המדרש. עד היכן הדברים מגיעים אפשר להיווכח מדברי בעל תורה תמימה על אתר (אות ט'), שבעקבות מדרשנו כותב לפי תומו כי טביעת המצרים אירעה בלילה - בניגוד לכתובים המפורשים!

אלא מתוך התפיסה ש"מעשה ידיי" הם המצרים, שלמרות רשעותם אין הקב"ה שמח באבדנם. הרב כשר נדחק הרבה לתרץ את כוונת הראיה שבבבלי לפי תפיסת המדרש המקורי,²⁰ ואילו היינמן רואה בבבלי עיבוד של המדרש המקורי. אך יש לבדוק היכן לראשונה עולה עיבוד זה. כי בגוף המדרש שבבבלי אין למצוא כל ביטוי לפירוש שונה מזה שבמקבילות: הביטוי "מעשה ידיי" שבבבלי (תחת "בניי" ו"לגיונותיי" שבמקבילות) אינו מלמד מאומה, שהרי כבר ציין מו"ר רב"ז בנדיקט²¹ לכתוב "ועמך כולם צדיקים וגו' מעשה ידי להפאר" (ישעיה, ס', כ"א), המורה שאין כל הכרח לתפוס ביטוי זה בקונוטציה שלילית דווקא. וכך הוא אמנם גם בלשון חכמים.²² נמצאו למדים שאין בלשון המדרש שבבבלי כדי להוכיח כוונה שונה מזו שבמקבילות; ואילו יסודו שלמדרש בכתוב - המופיע בבבלי - מוכיח מתוכו, שכוונתו דווקא זהה לזו שבמקבילות. רק ההקשר בבבלי, הוא בלבד שמעלה את ההבנה השנייה. מעתה לא נותר אלא לעיין בשאלת מקורו של הקשר זה.

ג

מדרשנו מופיע בבבלי פעמיים (מגילה, י', ע"ב; סנהדרין, ל"ט, ע"ב), כסיוע לתוקפה של הקושיא "ומי חדי קודשא בריך הוא במפלתן של רשעים?" אך כדי לעמוד על תולדות הסוגיא, יש לעיין בתשובה הניתנת בתלמוד לאותה קושיא: "הוא אינו שש, אבל אחרים משיש". תשובה זו מוסבת בעליל לראש הסוגיא שבמגילה דווקא, המביאה את הכתוב "והיה כאשר שש ד' עליכם להיטיב אתכם כן ישיש להרע אתכם" (דברים, כ"ח, ס"ג).²³ המדרש מנצל את שינוי בניין הקל של "שש" בראש הכתוב לבניין הפעיל של "ישיש" בהמשכו כדי לעגן את תשובתו: דווקא אחרים משיש הקב"ה במפלת הרשעים, אבל הוא אינו שש. לעומת זאת, בסוגיית סנהדרין לא הובא כלל הכתוב שבדברים, ותשובת "הוא אינו שש" וכו' אינה משתייכת לשם. וכבר הסיק מכאן רב"ז בנדיקט, ששאלת "ומי חדי קב"ה במפלתן של רשעים", וכל הדיון

20 וראה רב"ז בנדיקט (לעיל, הע' 17), עמ' כ"ח, הע' 61.

21 שם, עמ' כ"ז.

22 וראה, לדוגמה, ברכות, י', ע"א; סוכה, מ"ט, ע"א; תענית, י', ע"א. וראה מדרש שלשה וארבעה (י"ד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, נויארק תרע"ה, עמ' 539): "ארבעה דברים נקראו מעשה ידיו של הקב"ה, ואלו הן: שמים וישראל ומקדש והלוחות".

23 סיום הכתוב שונה במקרא, אלא לפי שיש בו לשונות קשים נקטו כאן דרך כינוי. אלא שבאמת רק הדפוס עשה כן; בכתבי היד יש שהובא הכתוב כצורתו, ויש שקוצר ע"י הבאת תחילתו בלבד. והשווה שפת אמת על אתר.

שבהמשכה, הועברו לסנהדרין ממגילה: בסנהדרין העניין נפתח במדרשו של ר' אחא בר חנינא: "ויעבר הרנה במחנה" - אמר ר' אחא בר חנינא: 'באבוד רשעים רנה' - באבוד אחאב בן עמרי רנה".²⁴ כאן הסתיימה סוגיית סנהדרין המקורית, אלא שהלומדים העבירו לכאן את דיונה של סוגיית מגילה: "ומי חדי" וכו', וכך עלתה כאן תשובת ר' יוסי בר חנינא²⁵ "הוא אינו שש" - אף שאינה מוסבת לכתובים שדרש ר' אחא בר חנינא.²⁶

מקור העניין הוא אפוא במגילה, אך גם שם דומה שיש לעיין במבנה הסוגיא:

(א) ר' יהושע בן לוי²⁷ פתח לה פיתחא להאי פרשתא מהכא: והיה כאשר שש ד' עליכם להיטיב אתכם כן ישיש להרע אתכם.

(ב) ומי חדי הקדוש ברוך הוא במפלתן של רשעים?

(ג) והא כתיב 'בצאת לפני החלוצין ואומרים הודו לד' כי לעולם חסדו', ואמר ר'

יוחנן: מפני מה לא נאמר 'כי טוב' בהודאה זו? לפי שאין הקב"ה שמח במפלתן

- 24 כך רק בדפוסים; ברוב כתבי היד: רנ"י רנה! (ומכאן השיבוש בכ"י פירנצה: רינה רינה).
- 25 ראה להלן, הע' 30. בכ"י מינכן נשמט שמו של בעל התשובה, והדברים מובאים בסתם (ובגליון הושלם); אף בזה יש לראות סימן לכך שהדיון מועבר ממגילה, ותוך כך קוצר, כמצוי הרבה. ואמנם, לא סביר שר' יוסי בר חנינא בא ליישב שאלה על ר' אחא בר חנינא, המאוחר לו; אף מכאן נראה אפוא שהשאלה והתשובה אינן מקוריות כאן. אלא שהנקודה הכרונולוגית תלויה בשאלה אם אכן גורסים ר' אחא בר חנינא (כדפוסים וכ"י תימני), או שמא ר' חנינא (ככ"י מינכן), או ר' חמא בר חנינא (ככ"י פירנצה).
- 26 רב"ז בנדיקט, (לעיל, הע' 20), וראה גם ההערה הקודמת. והשווה היינמן, עמ' 241 הע' 35, ולא דק. הילקוטים (עין יעקב והגדות התלמוד) בקשו לסלק קושי זה, ולכך הוסיפו לאחר התיורין: "דכתיב והיה כאשר שש" וכו'. וראה דק"ס לכאן, הע' ט'. סגל (לעיל, הע' 17), עמ' 81-79, מעדיף להניח את ההיפך: לדעתו, הסוגיא מקורית בסנהדרין, ומשם הועברה למגילה. טענה זו מצריכתו לשער שהכתוב בדברים, שהוא נושא המדרש, נשמט בהעתקת סנהדרין; אך הואיל ולא הציג הסבר להשמטה זו, ואין להשערותו כל יסוד טקסטואלי, קשה לקבל את הדברים. עוד הוא מציין, שגם בירושלמי, סנהדרין, סוף פרק ד', (כ"ב, ע"ג) נדרשו הכתובים 'ויעבר הרנה במחנה' ו'בצאת לפני החלוצין' וכו' "ללמדך שאף מפלת הרשעים אינה שמחה לפני המקום" - והכתוב בדברים אינו נזכר. אך טענה זו אינה מן העניין, שהרי בירושלמי כל עיקר ההבחנה בין שמחת אחרים לשמחת ד' איננה, ורק הבחנה זו היא הכרוכה בכתוב בדברים. סגל אף מבהיר את המניע לשיטתו: לדעתו, דרשת מפלתם של רשעים אינה עניין לפתיחה לאסתר, שבמסגרתה הובא הכתוב מדברים במגילה; לפיכך יש לומר, שלאחר שהובא הכתוב לצורך הפתיחה, הביאו עליו את דרשת מפלתם של רשעים, שהועברה ממקורה - מסוגיית סנהדרין. אך לאמיתו של דבר עירוב פרשיות יש כאן: גם כשנקבל את גישתו המסתברת של סגל באשר לפתיחה (וראה להלן, הע' 31), ונניח שדרשת מפלת הרשעים אינה עניין לה, אין בכך כל סיבה למקם את מקומה המקורי בסנהדרין דווקא: לאחר שהובא כאן לצורך הפתיחה הכתוב מדברים, הביא עליו בעל הסוגיא את הדרשה הידועה לו; אך אין בכך כל סיבה לראות בסנהדרין את מקור הדרשה, שעה שעיקרה חסר שם. מחזורתא אפוא כרב"ז בנדיקט: הסוגיא בסנהדרין הועברה ממגילה.
- 27 כך רק בדפוסים; בכ"י מינכן: ר' יהושע סתם, ובשאר כתבי היד: בן חנניה או חנינא. וכ"ה (חנניה) באגדת אסתר שם (לעיל, הע' 10).

של רשעים. ואמר ר' יוחנן: ²⁸ מאי דכתיב 'ולא קרב זה אל זה כל הלילה' - [באותה שעה] ²⁹ בקשו מלאכי השרת לומר שירה,

אמר הקב"ה: מעשה ידי טובעין בים ואתם אומרים שירה?

(ד) אמר ר' אלעזר: ³⁰ הוא אינו שש, אבל אחרים משיש,

ודיקא נמי דכתיב 'שיש', ולא כתיב 'ישוש', שמע מינה. ³¹

שתי דרכים אפשריות בהבנת התהוותה של הסוגיא: אפשר שהתשובה האמוראית (ד) הושבה במענה לראיות שהביאה הסוגיא (ג) כי אמנם אין הקב"ה שמח במפלת רשעים; אך לא פחות ייתכן כי תשובה זו לא הוסבה אלא ישירות על הכתוב "והיה כאשר שש וגו' כן ישיש" וגו', כמדרש הבא לשלול את האפשרות שהקב"ה שמח במפלתן של רשעים (א-ב). לפי האפשרות השנייה, לא הובאו הראיות (ג) אלא בידי בעלי הסתם המאוחרים, שבאו לחזק את המדרש (ד) על-ידי שילוב מקורות המלמדים - לפי תפיסת אותם לומדים - שאכן אין הקב"ה שמח במפלת רשעים. ³² קשה להכריע באופן מוחלט בשאלה זו, אך דומה שתשובת "הוא אינו שש" וכו' מורה על הכיוון הנכון. כי התשובה, המבחינה בין שונו של הקב"ה עצמו לזה של "אחרים"

28 כך רק בדפוסים; בכל כתבי היד: ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יוחנן, למעט רק כ"י גטינגן 3, הגורס: ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יוחנן. ר' יוחנן הוא שרשב"נ תלמידו מוסר תדיר בשמו, אלא שחילוף ר' יוחנן בר' יוחנן נפוץ מאד. הדפוס עשה אפוא את הצעד הבא, בהשמטת שמו של המוסר בשם ר' יוחנן: מאחר שכבר הובאה קודם לכן מימרת ר' יוחנן, אין חידוש בבעל המימרה, אלא רק בתוכנה. וכיו"ב יש הרבה. בסנהדרין גם הדפוס גורס 'רשב"נ אמר ר' יוחנן', וכך בכל העדים.

29 כך אל נכון בכ"י אוקספורד 366, כ"י קולומביה X893-T141 (תימני), בין השורות של כ"י מינכן 140 ובכ"י פרמה 2414 של אגדות מסכת מגילה. וכן הוא בילקוט שמעוני, כי תבוא, רמז תתק"ם, (מהדורת הימן-שילוני) עמ' 583 (בילקוט למלכים, רמז רכ"ג: באותה הלילה), בעין יעקב ובאגדת אסתר שם (לעיל, הע' 10). וכך בסנהדרין בכל העדים, למעט כ"י מינכן.

30 כך רק בדפוסים (שמא בשל פתרון שגוי של ראשי תיבות, או כהשלמת חסר ב'אביו' של הדפוס); בכל עדי הנוסח כולם: ר' יוסי ב"ר חנינא (בליקוטי תלמוד כ"י מונטיפיורי 88: ר' יוסי). וכן הוא בסנהדרין בכל העדים (למעט גוף כ"י מינכן, שם המימרה סתמית; ראה לעיל, הע' 25). בגרסת הדפוס (לעיל, הע' 28) אין כל תמיכה בגרסתו כאן, ולהיפך.

31 לא נתבאר כראוי מה היתה כוונת החכם בפתיחתו שבראש העניין. רש"י ביקש לשלב את סיום הקטע במסגרת הפתיחה, ולכך פירש: "וכשנתחייבו כליה בימי המן היו אויביהן שמחין להן". אך הואיל ולא סביר שפתיחת ר' יהושע נסמכה על דרשת ר' יוסי ב"ר חנינא, הרי נראה ששאלת התלמוד "מי חדי" וכו' והתשובה עליה הובאו בלא זיקה לפתיחת ר' יהושע, אלא מתוך הבאת הכתוב. לפי זה עדיין יש לבדוק את כוונת הפתיחה בכתוב זה מדברים. והשווה היינימן, עמ' 241, הע' 37. סגל (לעיל, הע' 17), עמ' 79, הע' 51, מסתפק בהסבר שפרק זה בדברים, העוסק בצרות הגלות, נדרש לעניין אירועי הפורים; אך בכך אין די, שהרי החכם הפותח נזדקק לפסוק זה דווקא. ואכמ"ל.

32 פרשנות למימרה המקורית מצויה כאן בלאו הכי, בלשון הביאור הארמי "דיקא נמי" וכו' למימרתו העברית של ר' אלעזר; זו נתייסדה מתחילה על ההבחנה הלשונית, שמובאת אחר כך כסיוע לה.

(=גויים)³³, נצמדת למצב שבכתוב בלבד, ולא באה אלא ליישב אותו: ד' ישיש את הגויים כאשר ירע לנו, אך הוא עצמו לא ישוש. אילו עמדו הראיות שבסוגיא לפני החכם ועליהן ביקש להשיב, הרי נמצא שכבר חרגנו מן הסיטואציה שבכתוב "והיה" וגו', וכבר העמדנו את השאלה באופן כולל, כלפי כלל המצבים שבדוגמאות השונות. כאן אין מקום להעמיד את קו התפר בין "אחרים" לבין הקב"ה עצמו, כי העניין מסובך יותר: לא סוף דבר שהקב"ה עצמו אינו שש, אלא אף למלאכים ולישראל אסור לקלס לפניו, עכ"פ במטבע "כי טוב"; אך מאידך גיסא, לא רק "אחרים" ישיש, אלא גם ישראל, השרים לפניו את שירת הים בעקבות טביעת המצרים, אף הם רשאים בכך.³⁴ אך המשיב אינו מתייחס כלל לרוחב היריעה שנפרש בראיות התלמוד, אלא רק לכתוב 'כאשר שש'; הלכך אינו דן באבדן רשעים בכלל, אלא דווקא במפלתם של ישראל.

ואמנם, כך הוא גם במקבילה המובהקת שבאיכה רבה, ב', כ"א:

'וישמח עליך אויב' - אמר ר' אחא: בטובה הוא שמח עמהם,

דכתיב 'כי ישוב ד' לשוש עליך לטוב כאשר שש על אבותיך',

אבל ברעה משמח הוא אחרים.

33 למשמע הרווח מאד של 'אחרים' כגויים ראה, לדוגמה בעלמא, ר"ש ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, ה', רע"מ 1021: "'אחר' פירושו גוי (כרגיל במקורות חז"ל)", וראה גם מה שציין שם, ג', עמ' 294, הע' 35. וראה: א' בנדוד, **לשון מקרא ולשון חכמים**, א', תל-אביב תשכ"ח, עמ' 344, המונה בתוך רשימת "חילופים אוטומטיים" בין לשון מקרא ללשון חכמים את חילוף 'זר' שבלשון מקרא ל'אחר' בלשון חכמים (והשווה לשון ברכת ההפטרה: "על כסאו לא ישב זר, ולא ינחלו עוד אחרים את כבודו"). והדוגמאות מרובות מאד. גם אילו הנחנו ש'אחרים' כאן משמעו הזולת בכלל, בלא קונוטציה של זרות, עדיין ניכר ה'תפר' שבין תשובת התלמוד לראיות שהובאו קודם לה: הרי גם לאחרים אינו משיש, שאף ישראל היו מנועים מלומר 'כי טוב'. אלא שהניגוד המצוי כאן בין הקב"ה ל'אחרים' נותן לפרש אף כאן 'אחרים' כמובן זרים, נכרים. והשווה גם: ר"מ בירדגו, **ראש משביר לסנהדרין**, שם. וכך הוא גם במקבילה שבאיכה רבה המובאת להלן בפנים.

34 ואמנם, קיים כאן מתח בין נושאי שתי המימרות שהובאו בתלמוד זו לאחר זו: מדוע שירת "כי טוב" נפסלת - ואילו שירת הים כשרה? אפשר שהיעדר דיון על כך בתלמוד מלמד אף הוא שמדובר בתוספות מאוחרות, שלא נערכו למקשה אחת. וכבר ציין רמ"מ כשר (שם), שלפני ר"ש בן היתום בביאורו למו"ק, כ"ה, ע"ב, ברלין תר"ע, עמ' 120, היה מדרשנו מצוי בהרחבה נוספת: "ואם כך לעוברי רצונו, על אחת כמה וכמה לעושי רצונו, ואם כך לרשעים וכו'. תוספת זו לקוחה מנדרים, נ', ע"ב, ומקבילות, ויש לראות כאן אפוא תהליך של הוספות מאוחרות לסוגיא המקורית, שכבה על גבי שכבה. תיאור זה של התהוות הסוגיא אפשר שמסביר גם את גרסת העדים (הדפוס וכ"י מינכן בסנהדרין; **ילקוט שמעוני** לדברי הימים, רמז תתרפ"ה; **אגדת אסתר**, שם, לעיל, הע' 10) המביאים את מדרשנו בלשון "דאמר ר' שמואל בר נחמני וכו', תחת "ואמר" שבשאר כתבי היד: יש מן הלומדים שהביאו ראיה להנחת השאלה ממימרת ר' יוחנן, ויש - ממימרת ר' שמואל; וראיות אלה נצטרפו בסופו של דבר לפנינו להמשך אחד. ושם רמז לדבר **בילקוט שמעוני** (לעיל, הע' 29), שם סדר המימרות הפוך.

אף כאן לא נדונה הבעיה בהיקף שניתן לה בראיות התלמוד, ואין הנושא אלא יחסו של ד' לרעתם של ישראל. 'אחרים' אינם אפוא אלא האויבים, השמחים במפלתם של ישראל (בניגוד לד'); אך היחס לרעתם של אויבי ישראל הוא מחוץ לעניינו של המדרש - הן של ר' אחא והן של חברו בסוגיין.³⁵

ד

נמצינו למדים, שמקורה הודאי הראשון של התפיסה כי "מעשה ידיי" הם המצרים אינו אלא בתוספת סתם התלמוד, שביקש להוכיח כי אין הקב"ה שמח במפלת רשעים: דווקא לאותם בעלי הסתם שהביאו את הראיה ממימרת ר' יונתן נתפרשה זו כמוסבת על המצרים - אך זאת בניגוד לגוף הכתוב שביסודה ובניגוד לכל מקבילותיה. וברי שאין לתמוה על עלייתו של פירוש זה, כי "הומניזם תיאולוגי" אכן אינו נדיר בספרות חז"ל, והוא שימש רקע נוח לצמיחת פרשנותו המאוחרת של המדרש, שלא ככוונתו המקורית. ואמנם, רוזנברג לא הביא בדיונו את המדרש שנשתמר ב'פרשה אחרת' שבפסיקתא דרב כהנא (מהד' מנדלבוים, ניו יורק תשמ"ז,² עמ' 458), ואשר הובא בילקוט שמעוני למשלי (סוף רמז תתק"ס), ובשבלי הלקט (סי' קע"ד) בשם 'מדרש הרנינו':

בפסח אין את מוצא שכת' בו אפילו שמחה אחת... בשביל שמתו בו המצריים, וכן את מוצא כל שבעת ימי החג אנו קורין בהן את ההלל, אבל בפסח אין אנו קורין בהן את ההלל אלא בליל יום טוב הראשון ולילו,³⁶ למה? כדאמר שמואל:³⁷ 'בנפול אויבך'³⁸ אל תשמח'.

הרי לנו ביטוי קיצוני יותר של ה"הומניזם התיאולוגי": אין דיו לאסור על המלאכים את השירה באותה שעה, אלא מונע הוא אותה אף מישראל לכל הדורות, ולא עוד אלא

35 ר' אחא היה תלמידו של ר' יוסי ב"ר חנינא (עיין ירושלמי, יבמות א', א', ב', ע"ב) - שהוא המשיב בסוגיין "הוא אינו שש" וכו'; ראה לעיל, הע' 30.

36 כאן נשמע בבירור הד ארץ ישראלי, שהרי במניין י"ח יום שההלל נאמר בהם מוסיפים המקורות הארץ ישראליים דרך קבע אף לילה - ליל יום טוב ראשון של פסח; ואילו המקורות הבבליים משמיטים זאת בעקביות. ראה: ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד', עמ' 871, ואכמ"ל.

37 לכאורה הכוונה לשמואל הקטן, שרגיל היה לנקוט מקרא זה, כפי ששנינו באבות, ד', י"ט. אבל בשבלי הלקט, שם: שמואל בן אבא. בשם זה מצינו אמורא ארץ ישראלי בן הדור השלישי, אך גם אבוה דשמואל הידוע נקרא אבא.

38 כך הכתיב גם במקרא (משלי, כ"ד, י"ז), אלא שהקרי 'אויבך', לשון יחיד.

שבגיננו אין בתורה ביטויי שמחה באשר לפסח. מחד גיסא, יש כאן פרכא פשוטה לנסינונו של היינימן לראות רקע בבלי דווקא להומניזם שבמדרש הבבלי: הרי כאן במדרש ארץ ישראלי מדובר.³⁹ מאידך גיסא, מדרש שכזה, שאפשר כי היה בתודעת בעלי הסתמא המאוחרים, יכול לשמש רקע קרוב להפוך על פיו את כוונתו המקורית של מדרש "מעשה ידיי".⁴⁰ אף בלא שימוש במדרש זה, הלך אפוא רוזנברג ממש בדרך זו.

[תגובתו של פרופ' שלום רוזנברג תפורסם בגיליון הבא]

39 היינימן הרגיש בדבר, ולכך ביקש לטעון ש"המרחק גדול בין אגדה זו, הקובעת שישראל לא נצטוו לשמח שמחה יתירה בפסח, לבין האגדה שבבבלי הטוענת שהקב"ה עצמו מתאבל ומזדעזע ואינו מניח למלאכים לשיר את שירי השבח שלהם" (עמ' 178). ולא ראה שההגיון כאן הפוך, כמתבאר בפנים. ולא עוד אלא שמניעת השמחה אצל ד', שהמצרים הם מעשי ידיו, קלה בהרבה ממניעתה לישראל, שהם הנושעים מידי אויביהם. עוד יש לציין, שהיינימן (עמ' 179) רואה בתשובת "הוא אינו שש" וכו' ביטוי מובהק לעיבוד הבבלי, ולכך נזקק לבבליותו של ר' אלעזר, בעל התשובה; אבל באמת ר' אלעזר אינו אלא בדפוס, ובמגילה בלבד; ובעל התשובה לפי כל עדי הנוסח (ולא רק לפי "גרסה אחרת", כלשונו בהע' 45) הוא ר' יוסי ב"ר חנינא - חכם ארץ ישראלי מובהק.

40 זאת כמובן בנוסף ללשון "טובעין ביים", הניתן להתבאר בפשטות כדבר שמתרחש בפועל, ולא כעומד להתרחש (ראה לעיל, הע' 11); ובפועל הרי רק המצרים הם שטבעו.